

Hajdú Vármegye legendás főlevéltárnoka, Herpay Gábor

Herpay Gábor 1885. október 5-én született Szabadszálláson, armalista nemes (a család 1754-ben Mária Teréziától kapott birtokadomány nélküli címeres levelet), szegény földműves kiskun szülők első gyermekeként.

Édesapja, Herpai János (1856–1942) másodunokatestvére volt Petőfi Zoltánnak, ugyanis Petőfi Sándor szülei Szabadszállásra költözésük után odahívták Hruz Mária Anna nevű testvérét, aki férjhez ment egy ottani mészároshoz, Baranyai Péterhez, s az ő Zsuzsanna nevű lányukat, a költő unokatestvérét pedig Herpai János – az idősebb – vette feleségül. Az ifjabb Herpai János és testvérnénje, Baky Józsefné Herpai Zsuzsanna (1852–1947) voltak azok a rokonok, akik a Petőfi-kutatóknak elmesélték a költő szabadszállási születésének tényeit, körülményeit.

Herpai Jánosnak és feleségének, Kovács Zsófiának Gábor fiuk után még két gyermekük született: Imre 1887-ben (1945-ben az oroszok Budapesten az utcáról elhurcolták, s feltételezhetően már Temesváron meghalt tífuszban, abban a gyűjtőtáborban, melynek helyét lakóteleppel tüntették el a románok), neki saját gyermeke nem volt; az 1889-es születésű Mária leszármazottai pedig ma is Szabadszálláson élnek.

Herpai Gábor tehetsége korán megmutakozott, de szülei saját költségükön nem tudták volna taníttatni. 7 évesen írták be az iskolába, s 6 elemi elvégzett Szabadszálláson, csak ekkor vált lehetővé, Baksay Sándor református esperes segítségével, a gimnáziumi továbbtanulás. Kunszentmiklósrá került bentlakásra, itt járt ki 4 osztályt, majd 17 évesen odahagyta a kiskun ősök földjét, s a gimnázium felső osztályait már Debrecenben, az ősi Kollégiumban végezte el. 1906-ban érettségizett jeles eredménnyel. Ezután beiratkozott a református teológiára. Mint akadémiai hallgató nemcsak a mindennapi iskolai munkát végezte el kiválóan, de kitűnt pályamunkáival is. Négy ízben nyert pályadíjat, ebből háromszor latin nyelven (sőt! egyszer matematikából) írott dolgozattal. Az akadémiai oktatók véleménye szerint a hallgatók között ritkán akad ilyen tehetséges, kiváló képességű ifjú. Tanárai közül a nagynevű S. Szabó József nemcsak talentumát ismerte fel, hanem terelgette is a könyvek, levéltári dokumentumok, az egyháztörténet világában, s fel is használta kimagasló latin tudását, íráskészségét is. Herpai Gábor tanulmányait alapítványok támogatásával, pályadíjakkal nyert, házitanítóskodással megkeresett pénzeiből, a kiváló tanulmányi eredményeivel kiérdemelt tandíjmentesség, ingyenes internátusi, tápintézeti ellátás segítségével tudta folytatni. A teológiai alapvizsgát 1910-ben (ekkor már nős, 1908-ban kötött házasságot kendilónai Szász Matilddal), majd az első és a második lelkészképesítő vizsgát is jeles eredménnyel tette le 1912-ben.

Az 1910–11-es tanévtől a Kollégium főgimnáziumában lett segédtanár, vallástant, természetrajzot, földrajzot és szépírást tanított. 1911 júniusában megszerezte a népiskolai tanítói oklevelet is, s ekkor már kinevezett segédlelkész volt Szele György mellett.

1912-ben Herpai Gábor megtalálta igazi hivatását, levéltárosi szakképesítést szerzett (Budapesten, egyhangú eredménnyel), megpályázta és meg is kapta Debrecen város újonnan szervezett segédlevéltárnoki állását, Koncz Ákos mellett.

Herpay Gábor

1912. január 31-ével abbahagyta a tanítást és természetesen a lelkési szolgálatot sem folytatta tovább. *„Végleg eljegyzi magát a magyar múlttal... s ezután – egyre népesedő családja mellett – minden idejét a levéltárnoki munkának szenteli, s egymás után jelennek meg cikkei, tanulmányai, könyvei.”*¹ A *Debreceni Protestáns Lap* így nyugtázta a kinevezést: *„Herpay lelkési jellégét továbbra is megtartja, s egyházunkra nézve csak nyereség az, ha Debrecen városánál ilyen fontos állást lelkési képesítésű ember tölt be.”*²

1916 júniusában Herpai Gábor Hajdú vármegye főlevéltárnoka lett, de a megkezdett rendezési munkálatok (a magánlevéltár megnyitása, a magán- és közlevéltári anyag egyesítésével a tudományos kutatás céljait szolgáló történelmi levéltár létrehozása, a korszerű berendezések, levéltári állványok beszerzése stb.) befejezéséig a városi levéltárban is tovább dolgozott.

A Herpai család a Vármegyházára költözött. Ekkor két kisluk volt, az 1913-ban született Zsombor és az 1914-es Tibor. Az első gyerekük, Gábor 1911-ben született, de 9 hónapos korában meghalt. Már a megyeházán jöttek 1916-ban az ikerlányok, Borbála és Anna, de 20 hónapos korában Annuskát is elvesztették. 1921-ben született a kis „vakarék”, Ibolya, azaz Iborka.

1917. júniusában a Debreceni Magyar Királyi Tudományegyetem Tanácsa a történelmi kutatások és a történetírás terén kifejtett kiváló eredményeiért a bölcsészettudományok (ezen belül a diplomatika) doktorává avatta Herpay Gábort (a nevét ettől kezdve írta y-nal). Ezt, a levéltári kinevezéshez hasonlóan, fontos eseményként üdvözölték a korabeli sajtóban: *„Dr. Herpay Gábor neve, képessége és képzettsége nemcsak lapunk olvasói körében, hanem általában a történelmi tudományok forráskutatói és művelői előtt is előnyösen ismeretes. Férfias, állhatatos és céltudatos munkálkodásának legnyilvánvalóbb újabb bizonyága, hogy a debreceni tudományegyetemen a bölcsészeti doktori grádust kiérdemelte... A méltóképpen kitüntetett jeles tudóst életének e jeles eseménye alkalmából elismerő rokonszenvvel üdvözöljük és további sikereihez erőt, kitartást kívánunk.”*³

Herpay Gábor nemcsak a rábizott munkakört látta el nagy szorgalommal és szaktudással, de a megyének, Debrecennek és a református egyháznak is sokféle megbízásban volt gondos, lelkiismeretes munkása, szolgálója. Hivatali vezetői megbecsülték, de ki is használták tudását, becsületességét, óriási munkabírását. Egy 1931-ben kelt, a Hajdú vármegyei alispáni hivatalnál tartott közigazgatási vizsgálat jegyzőkönyve szerint dr. Herpay Gábor vármegyei főlevéltárnok különösen érdemes munkásságot fejtett ki a régi levéltári anyag rendezése és feldolgozása terén, kiváló szaktudással, és időt, fáradságot nem kímélve, magas színvonalra emelte a vármegye levéltárát. A levéltárban elhelyezett iratokat minden tekintetben megfelelően kezelte és rendben tartotta. Levéltári teendőinek dicséretre méltó ellátása mellett még mint alispáni előadó is szorgalmas munkásságot fejtett ki. Az anyakönyvi, névmagyarosítási, jótékonyági, adománygyűjtési ügyeket, valamint az iskoláügyeket lelkiismeretes szorgalommal intézte. Mindezen elfoglaltsága mellett még a házipénztárt is kezelte.⁴

1 Dr. Petheő Károly: Emlékezés Herpay Gáborra. Szülőföldünk. A Hazafias Népfőnt Debrecen Városi Bizottsága mellett működő Honismereti, Helytörténeti és Múemlékvédő Albizottság Kiadója, Debrecen, 1968. 1. szám. 5–6. Dr. Petheő Judit megjegyzése: dr. Petheő Károly az édesapám, dr. Herpay Gábor az anyai nagyapám, édesanyám Herpay Ibolya volt.

2 Debreceni Protestáns Lap, Debrecen, 1912. 6. szám. 94.

3 Debreceni Protestáns Lap, Debrecen, 1917. 23. szám. 186–187.

4 MNL–HBML, Debrecen, IV. B. 205. b. 219. cs.

Sok olyan munkát elvállalt, ami nem lett volna a feladata: a különböző ünnepi alkalmakra az egymást követő alispánok vele írták meg beszédeiket, s nem egyszer el is kellett mondja helyettük...

Nemigen lehetett olyan kéréssel fordulni hozzá, amit – ha módjában állt – ne teljesített volna. A szegény falusiakon gyakran úgy is segített, hogy kifizette helyettük a kért bizonyítvány, vagy egyéb irat kiállítási díját, vagy adott nekik pénzt a hazautazásra.

Az 1944-es év történései a Herpay család életében is igen nagy változásokat hoztak. Herpay Gábor ekkor kapta legjelentősebb közéleti megbízatását. Miután a polgári és katonai menekülők után az előjáróság is elhagyta Debrecen a város értékeivel, a polgármester és a főispán vezetésével, a csaknem elpusztult, rommá bombázott Debrecen közhatalmat gyakorló magyar katonai parancsnoka, Martinovics István – „*a polgári lakosság kérésére is*”⁵ – a megyei és városi törvényhatóság vezetőjévé nevezte ki Herpay Gábort, főispáni minőségben. Ugyanakkor Vásáry István képviselőt megbízta a polgármesteri teendők elvégzésével, a közellátási ügyek intézését pedig Zöld József nyugalmazott polgármester-helyettes vette át.

1944. október 19-én a szovjetek elfoglalták a várost, 20-án a katonai parancsnokságuk elhelyezkedett a Kossuth utcai pénzügy-igazgatóság épületében, 21-én pedig Herpay Gábort megyei alispánnak nevezték ki és megbízták a helyi közigazgatás megszervezésével. A *Debreczeni Képes Kalendáriumban*⁶ megfogalmazták, hogy „*a város itt maradt tisztviselői emberfeletti munkát végeztek, hogy a rendet helyreállítsák, a katonai parancsnokságok követeléseit teljesítsék, a lakosság élelmezését biztosítsák*”.

Herpay Gábor alispáni intézkedései közül ki kell emelni a zsidókat sújtó rendeletek hatályon kívül helyezését, a postai futárszolgálatnak – az országban egyedülálló megoldással történt – megszervezését: a megyében alkalmazott 150 útkaparó volt a postás is, előteremtette a németek által felrobbantott hidak helyett gyorsan szükségessé vált pontonhidakhoz a hordókat stb.

Nagyon sok mindennek volt a lelke és mozgatója, A szovjet csapatok helyi parancsnokai, Sztotnyikov és Jegorov csak vele, a „*gubernátor*”-ral⁷ (ők csak így hívták) tárgyaltak, őt vitték magukkal mindenhol a megyében, hogy céljaikat elérjék. A neki „kiutalt” autóban sohasem ült, mert azt hol ez, hol az kérte kölcsön, neki maradt a katonai teherautó (nyitott platós, alaposan meg is fázott...), a páncélkocsi, szekér, mikor mi. A falvakban nemegyszer szeme láttára hajtották el a jószágot, de az is előfordult, hogy embereket, olyan is volt, hogy rájuk lőttek, egyszer átlőtték a kalapját.

A „*gubernátor*”-t az oroszok is tisztelték, még az a Jegorov is, aki ideges, asztalt verő ember volt, s mindenki félt tőle. „*Akármikor mentek a gubernátorhoz, mindig munkában találták.*” Herpay Gábor valóban megállás nélkül dolgozott. Közben otthona feldúlva, összes javait elveszítette, családja szétszórva, kifosztva, menekülésben, a kapcsolattartás minden lehetősége és reménye nélkül. Saját szavaival: „*... az ostrom után azonnal szolgálatba állítottam... Zsombor fiam (házuk minden berendezésével tövig leégett) a klinikán kapott egyszobás lakást, mi⁸ is velök voltunk, ágyrajárók... .megyeházi lakásunkban egy szeg, egy kilincs nem volt, s ott katonai alakulatok voltak állandóan... az első 17 nap egyszer ettem a népkonyhán, a polgármesterrel együtt... borzasztó volt elgondolni is, mi vár még ránk?!”*

5 Debreczeni Képes Kalendárium, Debrecen, 1946. 66.

6 Debreczeni Képes Kalendárium, Debrecen, 1946. 69.

7 Gubernátor = kormányzó.

8 A feleségével.

Még 1944. október végén kellett elszenvednie egy komoly lelki megrázkódtatást okozó hamisítási „akciót”, Vásáry István polgármesterrel, Révész Imre református püspökkel, Bánáss László római katolikus prépost-plébánossal és Bodnár János egyetemi prorektoral együtt. Szotnyikov szovjet parancsnok „kérésére” ötjüknek kellett, mint valamiféle minisztertanácsnak, nyilatkozatot írni arról, hogy a szovjet haderő korrektül viselkedik, az élet megindult, s az oroszok tiszteletben tartják a magyar értékeket! Az általuk fogalmazott szöveget színleg elfogadták a szovjetek, majd a saját, előre megírt, a fasiszták elleni összefogásra felszólító háborús kiáltványuk fölé az öt férfi fotóját, alá pedig aláírásaikat montírozva elkészítették azt a rölapot, melyet repülőkről szórtak le az általuk még el nem foglalt területeken, településeken!

Amikor Debrecen másodszor is az ország fővárosa lett, Herpay Gáborra rengeteg feladat hárult az ún. békegyűlés, majd az Ideiglenes Nemzetgyűlés előkészítésében, lebonyolításában is.

1945 januárjában a miniszterelnök kinevezte Hajdú megyéhez az új főispánt, Öry Istvánt, az Ideiglenes Nemzeti Kormány pedig rendeletet hozott a közigazgatás ideiglenes rendszeréről, amelyben az önkormányzati testületek újjáalakítását az ún. nemzeti bizottságok feladatává tette, hangsúlyozva azok politikai jellegét. Meg is indultak, illetve felerősödtek a pártcsatározások, fokozódott és egyre nyitabb lett a kommunisták nyomulása. Gyakorlatilag kialakult a kettős hatalom. Herpay Gábornak igazolnia kellett saját magát és az apparátus dolgozóit is, ezt a nyilatkozatot elfogadva megerősítették alispáni állásában. A következő hónapokban többször is kérte a főispánt, hogy mentse fel (ekkor már betegeskedett a tüdejével, a nehéz hónapok és a kifázás felőrölték legendásan erős szervezetét), szeretett volna visszatérni „szerelmes” levéltárába!

Az új törvényhatósági bizottság június 28-ára kitűzött ülésének napirendjén azonban az alispáni beszámoló meghallgatása mellett megbízatásának megerősítése szerepelt. Herpay Gábor ezért most már írásban is kérte felmentését, amiről a szovjeteket is tájékoztatta. A főispán nem mentette fel, bár színre lépett egy önjelölt, párttámogatással megerősítve, aki pályázott a ki sem írt pályázaton alispánnak. A közgyűlésen – a napirendnek megfelelően – Herpay Gábor elmondta beszámolóját, majd a főispán ismertette, hogy az alispán beadott lemondását nem fogadta el, mivel igen nagyra értékeli a legnehezebb időkben végzett munkáját. Ekkor az önjelölt és támogatói „akcióba léptek”, gyakorlatilag – a jogászködés köntösebe és kódéba bújtatva fellépésüket – megszarolták a főispánt, kierőszakolták az alispánválasztást, s a titkos szavazás Torma Kálmán alispánná választásával végződött.

Ez azonban már nem jelenthette Herpay Gábor nyugodt – és egyébként nagyon is kívánt – visszatérését a levéltári, történetkutatói munkájához. Egyre többet betegeskedett, többször kezelték a tüdőszanatóriumban is, de hivatalát ellátta és még ekkor is jelentős megbízatásokban szolgált a református egyházat. Szervezete leromlásához az a megrázkódtatás is hozzájárult, hogy amíg a szovjetek birtokolták a megyeházát, a levéltárat is feldúlták, sok iratot kihajigáltak, elpusztítottak. Ezek között voltak kutatásainak eredményei, a feldolgozásra rendszerezett, vagy már kiadásra előkészített jegyzetei, kéziratjai, beleértve a Herpay család történetére vonatkozó kutatási anyagot is.

1946-ban, amikor Herpay Gábor 30 éve volt megyei főlevéltárnok, a létszámapasztó bizottság B-listára helyezte. A döntést, ami még nem volt jogerős, megfellebbezte: „... *Testben, lélekben összetörve és a legnagyobb anyagi gondok között... – betegségem emberi számítás szerint gyógyíthatatlan – ...rám és özvegyemre nézve... létfontosságú, hogy életem utolsó heteiben ne fosszanak meg attól a csekély anyagi lehetőségtől, amit a rendes úton való nyugdíjazás és a természetbeni lakásnak még néhány hónapig való használata számunkra jelent...*”

Mire a belügyminisztériumtól megérkezett a határozat a nyugdíj-megállapításról, Herpay Gábor már nem volt az élők sorában.

1946. augusztus 15-én hunyt el. Még nem volt 61 éves.

Révész Imre, református püspök barátja búcsúztatta, miközben utolsó tiszteletadásként szovjet repülőgép körözött a temető fölött. Debrecen városa – a család kérésére – dízsírhelyet adományozott, 1986-ban pedig utcát neveztek el Herpay Gáborról.

A *Debreczeni Képes Kalendáriomban*⁹ legjobb barátja, „a Koma” (több gyermekének keresztapja), dr. Erdős Károly teológiai professzor írt róla nekrológot: „Élete végéig meglát-szott rajta a kunok jellemző tulajdonsága: a hűség. Hű volt az iskolai éveiben [...], hű volt a rábízott munkakörben, hű volt tehetségének kamatoztatásában, hű volt mint barát, hű volt családjához, hű volt hazájához és városunkhoz... Emlékét híven őrzi mindenki, aki ismerte és áldással emlegeti, aki műveit használni fogja.” A *Levéltári Közleményekben*¹⁰ Ila Bálint így írt: „Herpay Gáborra, a Kiskunság szülőltére úgy emlékezünk, mint kötelességét minden körülmények között lelkiismeretesen és híven teljesítő igaz magyar emberre.” A *Reformátusok Lapjában*¹¹ Gyökössy Endre 1973-ban így emlékezett vissza Herpay Gáborra: „... Igen rokonszenves ember volt. [...] Nagyszerű munkása a vármegyének. A levéltárnak szerelmese is, tudósa is, napszámosa is...”

Végül Herpay Gábor szavait idézem: „A kun embör szívét bicska nélkül is ki lehet venni.”

Petheő Judit

Herpay Gábor írásai. Sinay Miklósnak a híres-neves debreceni Reform. Főiskolában a történelem és a latin-görög philologia nyilvános, rendes tanárának közönséges előadásai a XVI-ik század egyháztörténetéről. Sajtó alá rend. és ford.: *Herpay Gábor*. Rev. és bev.: S. Szabó József. Debrecen, 1911; Debreczen szab. kir. városi rangra emelésének története. Összeáll.: *Koncz Ákos–Herpay Gábor*. Debrecen, 1915; Debreczen szab. kir. város levéltára diplomagyűjteményének regesztái. Összeáll.: *Herpay Gábor*. Debrecen, 1916; Nemes családok Debreczenben. Debrecen, 1925; Nemes családok Hajdúvármegyében. Debrecen, 1926; A Debreczeni Református Ispotály története. 1529–1929. Debrecen, 1929; Fenevad dühöngőse Magyarországon a Jézus Krisztusról bizonytságot tevők ellen 1676. Ford. és sajtó alá rendezte: *Herpay Gábor*. Előszóval ellátta: *Csikesz Sándor*. Budapest, 1933; Földes község története. Debrecen, 1936; Hajdú vármegye és Debrecen sz. kir. város. Szerk.: *Csobán Endre*. Főmunkatárs: *Herpay Gábor*. Benne *Herpay Gábor*: Hajdúság története. Vármegyei Szociográfiák XII–XIII. Budapest, 1940. A Debreczeni Képes Kalendáriomban megjelent írásai: A debreczeni agglegényadó; Istentiszteletek Debreczenben a múltban; Visszapillantás a debreceni róm. kat. egyház 200 éves történetére; Szomjas Gusztáv, Hajdú vármegye főispánja; Szegedy Gergely. 1557–1566; A nagybányai Horthy család debreceni összeköttetései. A Debreceni Közlönyben (1915 előtt: A Város) megjelent írásai közül a könyvalakban kiadásra tervezett, de meg nem jelent, folytatásokban közölt A végrendelet-gyűjtemény ismertetése című a legfontosabb. Sok írását közölte a Közlöny, a Magyar Protestáns Theologus Szövetség hivatalos lapja, s a Debreceni Protestáns Lapban is gyakran jelentek meg kisebb tanulmányai.

9 Debreczeni Képes Kalendárium, Debrecen, 1947. 82–83.

10 Levéltári Közlemények, Budapest, 1945. 350.

11 Reformátusok Lapja, Budapest, 1973. május 3. 3.